

الله أكبر

۱۳۹۷/۲/۸

دانشگاه لرستان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

اوضاع اجتماعی خراسان در عهد سلطان سنجر سلجوقی

استاد راهنما

جناب آقای دکتر حمید کرمی پور

استاد مشاور

جناب آقای دکتر محسن رحمتی

۱۳۸۹/۲/۵

پژوهشگاه ملی تاریخ
تهران

نگارش

زهرا گنجی الوار

رساله برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در تاریخ

۱۳۴۸۷۵

صورتجلسه ی ارزشیابی پایان نامه ی کارشناسی ارشد

جلسه ی دفاع از پایان نامه ی کارشناسی ارشد خانم زهرا گنجی

تحت عنوان: **اوضاع اجتماعی خراسان در عهد سلطان سنجر سلجوقی**

در ساعت ۹ صبح روز یکشنبه مورخ ۱۳۸۸/۶/۱۵ در دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان برگزار گردید. هیأت داوران بر اساس اهمیت موضوع، کیفیت پایان نامه، استماع دفاعیه ونحوه ی پاسخگوئی به سوال ها، پایان نامه ی ایشان را برای دریافت درجه ی **کارشناسی ارشد** در رشته ی **تاریخ** معادل با چهار واحد با نمره ی (به حروف) **هفتاد و یک** (به عدد) **۷۱**..... و با درجه ی **بسیار خوب**..... مورد تصویب قرار داد

امضاء	مرتبۀ علمی	هیأت داوران
	استادیار دانشگاه لرستان	استاد راهنما: دکتر حمید کریمی پور
	استادیار دانشگاه لرستان	استاد مشاور: دکتر محسن رحمتی
	استادیار دانشگاه لرستان	داور داخلی: دکتر سید ابوالفضل رضوی
	استادیار دانشگاه ایلام	داور خارجی: دکتر سیاوش یاری
	دکتر سید مجتهد میرزایی الحسینی	نماینده تحصیلات تکمیلی دانشکده ادبیات:

خطم تحصیلات تکمیلی دانشگاه لرستان
اداره تحصیلات تکمیلی
دکتر ناصر اکبری
«دانشگاه لرستان»

رئیس دانشکده علوم انسانی
دکتر عبدالحق جودی
دانشگاه لرستان

دانشگاه لرستان
دکتر جمال بخش ثواب
گنجینه کتابخانه

تاریخ:
شماره:
پیوست:

دانشگاه لرستان

Copyright © Lorestan university, 2008

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or other ways, without the prior written permission of the Lorestan university.

همه امتیازات این پایان نامه به دانشگاه لرستان تعلق دارد. در صورت استفاده از تمام یا بخشی از مطالب در مجلات، کنفرانس ها یا سخنرانی ها، باید نام دانشگاه لرستان (یا استاد یا اساتید راهنمای پایان نامه) و نام دانشجو با ذکر مأخذ و ضمن کسب مجوز کتبی از دفتر تحصیلات تکمیلی دانشگاه ثبت شود. در غیر این صورت مورد پیگیری قانونی قرار خواهد گرفت.

تقدیم به :

پدر و مادر عزیزم

۵

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول : مقدمه و کلیات تحقیق
۲	۱- مقدمه
۵	۲- کلیات تحقیق
۵	۱-۲. مسأله تحقیق
۶	۲-۲. سؤالات تحقیق
۷	۲-۳. فرضیات تحقیق
۷	۲-۴. سابقه و ضرورت تحقیق
۸	۲-۵. ضرورت و اهداف تحقیق
۸	۲-۶. روش تحقیق
۹	۲-۷. روش و ابزار گردآوری
۹	۳- معرفی منابع
	فصل دوم : حدود جغرافیایی و پیشینه ی تاریخی خراسان و ماوراءالنهر
۱۹	۱- حدود جغرافیایی خراسان
۲۲	۱-۱- شهرهای خراسان
۲۷	۱-۲- پیشینه ی تاریخی و اهمیت اقتصادی و سیاسی آن
۳۱	۲- حدود جغرافیایی ماوراءالنهر
۳۲	۱-۲- شهرهای ماوراءالنهر
۳۷	۲-۲- پیشینه ی تاریخی ماوراءالنهر
	فصل سوم : سرآغاز سلجوقیان ، امارت و سلطنت سنجر و رابطه ی وی با سلاجقه ی غرب
۴۳	۱- پیشینه ی تاریخی و چگونگی قدرت یابی سلجوقیان تا امارت سنجر
۴۹	۲- آغاز امارت سنجر و رقابتهای برکیارق و برادرش محمد
۵۴	۳- آغاز سلطنت سنجر و رابطه او با سلاجقه ی غرب
	فصل چهارم : مناسبات سنجر با دولت های شرقی

۶۳.....	۱-مناسبات سنجر و خوارزمشاهیان
۶۳.....	۱-۱. پیشینه ی خوارزم و خاندان های حکومت گر آن تا قبل از سلاجقه
۶۵.....	۲-۱. مناسبات میان خوارزمشاهیان و سلجوقیان تا زمان سلطنت سنجر
۶۷.....	۳-۱. مناسبات میان آتسز و سنجر
۶۷.....	۲- مناسبات سنجر با قراخانیان و قراختائیان
۷۷.....	۱-۲. قراخانیان و سلجوقیان
۸۱.....	۲-۲. قراخانیان و سنجر
۸۵.....	۳-۲. چگونگی ورود قراختائیان به ماوراءالنهر و رویارویی آنها با قراخانیان و سنجر
۹۰.....	۳-۳. مناسبات سنجر با غزنویان و غوریان
۹۰.....	۱-۳. رابطه ی سلجوقیان و غزنویان تا پیش از سلطنت سنجر
۹۵.....	۲-۳. غزنویان و سنجر
۱۰۰.....	۳-۳. پیشینه ی تاریخی غور تا قبل از سنجر
۱۰۲.....	۴-۳. غوریان و سنجر
۱۰۳.....	۴- سنجر و غزان
۱۰۳.....	۱-۴. چگونگی ورود آنها به قلمرو سنجر
۱۰۵.....	۲-۴. زمینه های عصیان غزان
۱۰۹.....	۳-۴. وضعیت خراسان در زمان اسارت سنجر
۱۱۴.....	فصل پنجم: اوضاع اجتماعی خراسان در عهد سلطان سنجر
۱۱۵.....	۱- وضعیت اقتصادی مردم در زمان امارت سلطان سنجر
۱۱۹.....	۲- وضعیت اجتماعی شهرهای خراسان از ابتدای سلطنت تا پیش از
	نبرد قطوان ۳۶-۵۱۳ هـ. ق / ۴۲-۱۱۱۹ م
۱۲۳.....	۳- وضعیت اجتماعی شهرهای خراسان از نبرد قطوان تا مرگ سنجر ۵۱-۵۳۶ هـ. ق / ۵۶-۱۱۴۲ م
۱۲۸.....	۴- وضعیت مذهبی خراسان در عهد سلطان سنجر
۱۳۱.....	۵- معرفی شخصیت های برجسته ی علمی و ادبی دربار سنجر
۱۳۵.....	۶- ساختار اداری دولت سلطان سنجر
۱۳۶.....	۱-۶. سلطان

۱۳۸.....	۲-۶. دیوان سالاران و وضعیت دیوان سالاری در زمان سنجر
۱۴۴.....	۳-۶. علما و صاحب منصبان مذهبی
۱۴۷.....	۴-۶. طبقه ی نظامی و امرا
۱۵۱.....	نتیجه
۱۵۴.....	منابع و مأخذ

چکیده

در دوره ی حکومت سنجر (۵۵۲ - ۴۹۰ هـ. ق / ۱۱۵۶ - ۱۰۹۶ م) خراسان شاهد تحولات سیاسی و اقتصادی قابل توجهی بود. وی بعد از شکست رقیبش محمود بن محمد در نبرد ساوه در سال ۵۱۳ هـ. ق / ۱۱۱۹ م خود را به عنوان سلطان اعظم سلجوقی معرفی و سلاجقه ی غرب را به عنوان دست نشانده گان خویش به حساب آورد. علاوه بر سلاجقه غرب، مسأله روابط او با حکومت های ایالت شرقی به خصوص ماوراءالنهر، به جهت فعالیت بودن این مناسبات در عصر او نسبت به سلاطین پیشین سلجوقی دارای اهمیت خاصی است. وی در ابتدای حکومت به دنبال بهبود اوضاع اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی خراسان بود و تا حدودی نیز موفق گردید اما از سال ۵۳۰ هـ. ق به بعد در ماوراءالنهر وقایعی رخ داد که در اوضاع اجتماعی خراسان بی تأثیر نبود. به عبارت دیگر اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خراسان در این دوره با وضعیت ماوراءالنهر گره خورده بود؛ مثلاً عصیان برخی از دست نشانده گان همچون خوارزمشاهیان و غزان و ورود قراختاییان به ماوراءالنهر خراسان را نیز دستخوش وقایع و مسایل تازه ای ساخت.

در این پژوهش تأثیرات و نتایج وقایع ماوراءالنهر بر تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خراسان و ناتوانی سنجر بخصوص در اواخر سلطنتش برای حفظ توازن در روابط این دو منطقه مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل اول :

مقدمه و کلیات تحقیق

۱. مقدمه

سرزمین ایران با توجه به ویژگی های طبیعی و اقتصادی خود برای اقوام صحراگرد جاذبه های فراوانی داشت ، به همین خاطر هجوم آنها به این سرزمین و تشکیل حکومت در آن بارها اتفاق افتاده است. یکی از این اقوام ، سلجوقیان بودند که در طی حکومت و سلطنت آنها تحولات سیاسی ، اجتماعی و اقتصادی گسترده ای در ایران ایجاد شد . برخی از پادشاهان سلجوقی در تاریخ ایران نام و آوازه ای بلند یافته اند . یکی از اینها سلطان سنجر بود که به خاطر سلطنت طولانی خویش که همراه با وقایع شگفت انگیز به خصوص هجوم اقوام و قبایل ترک به قلمروش بوده ، مورد توجه مورخان روزگار خود قرار گرفته است .

دوران حکومت سنجر شامل دو مرحله است یکی دوره ی امارت از سال «۵۱۱-۴۹۰ هـ. ق / ۱۱۱۸-۱۰۹۶ م» و دیگری دوره سلطنت از سال «۵۱-۵۱۱ هـ. ق / ۵۶-۱۱۱۸ م» . در زمان او شاهد تغییر و تحولات مختلفی چه در زمینه ی سیاسی ، اقتصادی و اجتماعی در منطقه خراسان و ماوراء النهر هستیم . یکی از نخستین تحولات سیاسی در دوره ی وی همانا تقسیم امپراتوری به دو قسمت بود که در مناسبات او با سلاجقه ی غرب بسیار تأثیر گزار بود . این تقسیم بندی تأثیر فراوانی بر اوضاع خراسان به جا نهاد و نقش مهمی در رویدادهای سیاسی آن داشت . جدا از سلاجقه ی غرب ، شاهد مناسبات او با دولت های شرقی نیز هستیم . رابطه ی او با دولت های شرقی تأثیر بسیار مستقیمی در اوضاع سیاسی و اجتماعی خراسان و ماوراء النهر داشت . این مناطق در دوره ی مورد بحث ارتباط متقابل با یکدیگر داشتند . به همین دلیل در این پژوهش تأثیر روابط و مناسبات سنجر با همسایگان و نتایج آن بر اوضاع خراسان مورد بررسی قرار گرفته است.

این پژوهش در پنج فصل انجام شده است. فصل اول، مقدمه و کلیات تحقیق را در برمی گیرد. در فصل دوم به موقعیت جغرافیایی و پیشینه ی تاریخی خراسان و ماوراء النهر پرداخته شده است. با توجه به رابطه ی اقتصادی و سیاسی که میان این دو منطقه وجود داشته است، شناخت حدود و ثغور و پیشینه ی تاریخی آنها اهمیت دارد. فصل سوم به شناخت پیشینه ی تاریخی سلاجقه و چگونگی به قدرت رسیدن سنجر و رابطه ی او با سلاجقه ی غرب می پردازد. زیرا مناسبات او با سلاجقه ی غرب حائز اهمیت زیادی است؛ و بخش مهمی از فعالیت های سیاسی سنجر را به خود مشغول داشته است فصل چهارم که بخش اساسی این تحقیق است به بررسی میان مناسبات سنجر و دولت های شرقی می پردازد. در این قسمت به مناسبات میان وی با خوارزمشاهیان، قراخانیان، قراختائیان، غوریان، غزان و غزنویان پرداخته می شود. چنان که گفته شد بررسی اوضاع خراسان بدون توجه به تحولات سیاسی که ناشی از روابط سنجر با سلسله ها و دولت های فوق بود امکان پذیر نخواهد بود. مثلاً آتسز خوارزمشاه بعد از شکست سنجر از قراختائیان به قلمرو سنجر حمله می کند و برخی از شهرها را ویران و عده ی زیادی از مردم را کشته و اسیر می سازد. همچنین عملکرد امیران غور، در این دوره نیز حائز اهمیت است. چرا که آنها با توجه به ضعف سنجر، دامنه ی اقدامات سیاسی و نظامی خویش را در این زمان گسترده ساختند. غوریان حتی بعد از مرگ سنجر نیز، یکی از قدرت های اصلی در صحنه ی سیاسی سرزمین های شرقی بودند. غزان نیز از جمله اقوامی بودند که با حملات خویش تأثیر بسیار مهمی در اوضاع اجتماعی خراسان داشتند.

فصل پنجم، گروه های اجتماعی و نیز شخصیت های مؤثر در تحولات سیاسی و فرهنگی را مورد

بررسی قرار می دهد.

روش تحقیق در این رساله ، روش تحقیق تاریخی است که با تکیه بر منابع موجود تاریخی، اعم از

تاریخ نگاری های سلسله ای ، عمومی ، کتب جغرافیایی و رجال صورت گرفته است .

در آخر بر خود لازم می دانم که از زحمات استاد راهنما جناب آقای دکتر حمید کرمی پور و استاد

مشاور جناب آقای دکتر محسن رحمتی که بنده را در نوشتن این رساله یاری کرده اند تشکر و قدردانی

نمایم .

۲- کلیات تحقیق:

۲-۱. مسأله تحقیق

امارت و سلطنت طولانی سنجر بر خراسان ۵۵۲ - ۴۹۰ هـ. ق / ۱۱۵۶ - ۱۰۹۶ م همزمان با تحولات و اتفاقات گسترده ای بود. پس از مرگ محمد تپس و به سلطنت رسیدن محمود ۵۱۱ هـ. ق / ۱۱۱۸ م سنجر موقعیت را برای استقلال، مناسب تشخیص داد و با پیروزی در جنگ ساوه ۵۱۳ هـ. ق / ۱۱۲۰ م به سیادت سلاطین سلجوقی عراق و مغرب بر دیگر شاهزادگان پایان داد و برتری خود را بر آل سلجوق مسلم و پس از آن سلاطینی چون طغرل و مسعود ناچار به ادای احترام به او گردیدند.

سنجر از ابتدای امارت با رقابت برخی از شاهزادگان سلجوقی چون محمد بن سلیمان بن چغری بگ (۴۹۰ هـ. ق / ۱۰۹۷ م و دولت شاه ۴۹۱ هـ. ق / ۱۰۹۷ م) در طخارستان روبرو گردید. اگر چه این دو توان مقابله با سنجر را در خود نیافتند و جان بر سر ادعای خود دادند، اما شورش آنها نشان داد حکومت بر خراسان برای وی کار آسانی نخواهد بود. سنجر از ابتدای امارت و پس از سلطنت خود دریافت حفظ خراسان و برقراری امنیت و آرامش در آن، وابسته به تأمین امنیت و نیز اعمال نظارت بر ماوراء النهر است. تجربه تاریخی ایام گذشته به خصوص در دوره ی غزنویان برای وی ارتباط این دو سرزمین و به خصوص تأثیر پذیری خراسان از ماوراء النهر را به ثبوت رسانده بود.

سنجر پس از آنکه سرزمین های نواحی مرکزی و غرب را از دست امیرداد حبشی بن آلتونتاغ خارج ساخت مقر امارت خود را از بلخ به مرو منتقل ساخت. وی پس از آن سیاست خود را معطوف به مسائل ماوراء النهر و تنظیم روابط با قراخانیان و خوارزمشاهیان ساخت. او حتی در کشاکش های میان خوانین و نهاد مذهبی در سمرقند دخالت کرد و امام حاکم بخارا، ابو اسحاق صفاری را خلع و عالم شهیر

عبدالعزیز بن عمرو را به جای او منصوب کرد. دخالت های مستمر او نارضایتی های گسترده در میان گروه های مختلف شهری ایجاد کرد و آنها را با دشمنان متحد ساخت.

با مطالعه وضعیت اجتماعی خراسان در دوره سلطان سنجر معلوم می گردد، رویکرد و سیاست وی در مورد ماوراء النهر تأثیر مستقیمی بر اوضاع خراسان داشته است، مثلاً در مورد قراخانیان این ارتباط چنان عمیق بود که در نهایت محمود قراخانی پسر سوم ارسلان خان حاکم سمرقند هنگام اسارت سنجر به دست غزان فرمانروای خراسان گردید. همچنین شکست سنگین سنجر از قراخانیان، ورود طوایف فوق و نیز تهاجم آتسز به خراسان را در سال ۵۳۶ هـ. ق / ۱۱۲۳ م به دنبال داشت. همچنین جنگ های سنجر با ترکان غزبار مالیاتی سنگینی بر دوش مردم خراسان تحمیل کرد.

مهمترین مسأله ای که در این پژوهش مورد بررسی قرار خواهد گرفت مشخص ساختن نقش سیاست سنجر در ماوراء النهر و تأثیری که وقایع به وجود آمده در این منطقه بر اوضاع اجتماعی خراسان داشته اند، است. زیرا بر اهل تحقیق پوشیده نیست که وی برای تسلط بر ماوراء النهر تمام منابع مالی و انسانی خراسان را به کار گرفت. اما نتیجه ی چنین رویکردی برای مردم خراسان چیزی در بر نداشت و در نهایت منجر به نابودی سلطنت وی و هجوم ترکان غز به این سرزمین و در نهایت از بین رفتن توان اقتصادی شهرهای آن گردید. به عبارت دیگر در این تحقیق وابستگی عمیق و تنگاتنگ خراسان با تحولات و رویدادهای ماوراء النهر در زمینه های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲-۲. سوالات تحقیق:

سؤال اصلی:

۱- توجه سنجر به ماوراء النهر چه تأثیری بر حکومت وی بر خراسان و اوضاع اجتماعی این منطقه

داشت ؟

سؤالات فرعی :

۱- جنگ های سنجر با ترکان قراختایی و غز چه تأثیری در اوضاع اجتماعی خراسان داشت ؟

۲- ترکان قراخانی چه نقشی در سیاست سنجر داشتند ؟

۲-۳. فرضیات تحقیق :

فرضیه اصلی : سیاست سلطان سنجر در خراسان و رویکرد وی به ماوراء النهر تزلزل اجتماعی و

اقتصادی خراسان را به دنبال داشت .

فرضیات فرعی :

۱- نبرد با ترکان قراختایی و غز باعث حمله ترکانمان و خوارزمشاهیان به شهرهای خراسان و وارد

آمدن آسیب جدی به آنها گردید .

۲- روابط سنجر با ترکان قراخانی باعث ورود شاهزادگان آنها به عرصه ی سیاسی قلمرو سنجر

گردید .

۲-۴. سابقه و ضرورت تحقیق :

پیرامون اوضاع خراسان در دوره ی سنجر تا کنون نوشته ای مستقل چاپ نشده است . اگر چه

پاره ای مطالب به صورت پراکنده درباره ی این موضوع در آثاری چون ایران کیمبریج جلد پنجم و نیز

تداوم و تحول در تاریخ میانه ی ایران اثر خانم لمبتون یافت می شود . اما موضوع مورد بحث هیچ گاه به

صورت مستقل مورد پژوهش قرار نگرفته است .

تنها مناسبات سیاسی دولت سنجر با حکومت ایالت های شرقی عنوان پایان نامه یکی از دانشجویان تاریخ دانشگاه تربیت مدرس تحت عنوان «سلطنت سنجر و روابط او با حکومت های ایالات شرقی ایران» می باشد که البته به صورت تفصیلی به این موضوع نپرداخته و از حد اشاره فراتر نرفته است^۱.

۲-۵. ضرورت و اهداف تحقیق :

سرزمین خراسان از جنبه های گوناگون در تاریخ ایران از اهمیت اساسی برخوردار بوده است ، تا دوره ی مغول این منطقه مهمترین و بزرگترین شهرهای ایران را در خود جای داده بود. این سرزمین کانون فرهنگ ایران بخصوص از جهات دینی و ادبی بوده است و یکی از ادوار شکوفایی خراسان در دوره ی سلجوقیان بوده ، از این رو شایسته است ابعاد گوناگون آن از زوایای مختلف مورد بررسی قرار گیرد .

شناخت دقیق تر اوضاع اقتصادی و اجتماعی سرزمین خراسان در دوره ی سلجوقیان ضمن باز نمودن زوایایی از تاریخ ایران کنونی در روشن ساختن گوشه هایی از تاریخ ماوراءالنهر(جمهوریهای مستقل مشترک المنافع) هم به کار خواهد آمد و اگر با نگاه دقیق و شیوه های علمی این مهم برآورده شود یکی از اهداف مهم خود که شناخت گسترده تر روابط ایران با جمهوریهای تازه استقلال یافته در دوره ی مورد بحث برآورده خواهد شد.

۲-۶. روش تحقیق :

روش تحقیق در این پژوهش ، روش تحقیق تاریخی است که با تکیه بر منابع موجود ، اعم از تاریخ نگاری ها و سایر گزارش ها استوار خواهد بود . در این روش اطلاعات تاریخی با دقت مورد بررسی و نقد قرار خواهد گرفت و سپس از آنها استفاده ی لازم به عمل خواهد آمد .

^۱ -مقصود علی، صادقی گندمانی: «سلطنت سنجر و روابط او با حکومت های ایالت شرقی ایران»، پایان نامه، تهران: دانشگاه تربیت مدرس ۱۳۵۷ (چاپ نشده)

۲-۷. روش و ابزار گردآوری اطلاعات :

اساس این پژوهش بر مطالعات کتابخانه ای استوار خواهد بود. در این روند، کتابخانه های مهمی چون کتابخانه ی مرکزی تهران، کتابخانه ی ملی و مجلس و از این قبیل مورد استفاده قرار گرفته است.

۳. معرفی منابع :

سرزمین باستانی ایران در طول روزگاران حوادث و رویدادهای فراوانی را به خود دیده است. ورود سلجوقیان به خراسان و شکل دادن یک امپراتوری بزرگ یکی از اتفاقات شگفت انگیز در تاریخ ایران می باشد. با توجه به اینکه این پژوهش خراسان در عهد سنجر را در بر می گیرد، از پرداختن به رویدادهای دیگر این سلسله خودداری شده است. منابع مورد استفاده هم به طور عمده شامل آن دسته از نوشته هایی است که در دوران مورد بحث یا ادوار پس از آن رویدادهای مربوطه را گزارش نموده اند. این منابع شامل تاریخ های عمومی، سلسله ای، جغرافیایی و منشآت است که در ادامه به معرفی آنها خواهیم پرداخت.

الف : تاریخ های عمومی

شناخته شده ترین تاریخ عمومی در این خصوص، الکامل فی التاریخ عزالدین علی بن الاثیر جزری است. کامل بن اثیر، تاریخ عمومی و مفصل، به زبان عربی و در واقع یکی از جامع ترین تاریخ های عمومی است. مرجع عمده ی ابن اثیر در باب وقایع سه قرن اول هجری کتاب تاریخ طبری است. ابن اثیر، حوادث را تا سال ۶۲۸ هـ. ق / ۱۲۳۳ م به رشته تحریر درآورده است.

این کتاب که بر اساس سنوات، تقسیم بندی و منظم گردیده است، در باب موضوع های مربوط به این رساله اطلاعات مهمی ارائه می دهد. از جمله در مورد موضوع پژوهش اطلاعات مفیدی درباره ی مناسبات سلطان سنجر با همسایگانش گزارش می دهد که این گزارش ها دارای ارزش و اهمیتی درخور

است. چرا که ابن اثیر منابعی در اختیار داشته است که در حال حاضر اثری از آنها باقی نیست. متأسفانه ابن اثیر اشاره ای به این منابع و یا مورخان که از آنها استفاده کرده نموده است.

اثر بعدی، طبقات ناصری است. طبقات ناصری نیز یکی از معروفترین کتب تاریخ عمومی است که به زبان فارسی نوشته شده است. این کتاب در سال ۸-۶۵۷ هـ. ق / ۱۲۶۶ م توسط قاضی منهای سراج جوزجانی در دهلی نوشته شد. این اثر دارای نثری روان است. همچنین، از لحاظ بیان وقایع سیاسی نیز کتابی کم نظیر است.^۱ این کتاب در بیست و سه قسمت نوشته شده است، هر قسمت به ذکر طبقه ای از انبیاء، شیوخ، خلفا و سلاطین پرداخته است. در حقیقت طبقات ناصری یکی از منابع اصلی تاریخ غوریان به شمار می رود، این اثر گذشته از ارائه گزارش های تاریخی متعدد و متنوع پیرامون سلاجقه، در مورد برخی رویدادهای ایام سنجر و بخصوص روابط وی با غوریان مطالب با ارزشی ارائه نموده است. منهای سراج در دربار غوریان تقرب فراوان داشته و به استناد و مدارک نیز دسترسی داشته است. به همین جهت گزارش های وی در این زمینه از اعتبار فراوانی برخوردار است.^۲

جامع التواریخ اثر با ارزش خواجه رشید الدین که در سال ۷۱۰ هـ. ق / ۱۳۱۸ م تألیف گردیده منبع مهم دیگری است که حاوی برخی گزارش ها از وضعیت خراسان در دوره ی مورد بحث می باشد. در جامع التواریخ بخش مهمی به تاریخ سلجوقیان اختصاص داده شده است. مؤلف از بسیاری منابع، پیش از خود همچون سلجوقنامه ی ظهیری، اخبار الدوله السلجوقیه حسینی و الکامل ابن اثیر بهره برده است. مطالب گوناگون را گاه بدون هیچ ارتباطی با هم در آمیخته است.

۱- قاضی منهای سراج، طبقات ناصری، تصحیح عبدالحی حبیبی، چاپ اول، تهران: ناشر دنیای کتاب، ۱۳۶۳، ص ۱
۲- عزیز... بیات: شناخت منابع و مآخذ تاریخ ایران از آغاز تا سلسله صفویه، جلد ۲ و ۱ و چاپ اول، تهران: امیر کبیر، ۱۳۷۷، ص ۸-۱۴۷

تاریخ گزیده، نوشته حمدالله مستوفی نیز یکی دیگر از تاریخ های عمومی است که از نثری روان و دلنشین برخوردار می باشد. این اثر وقایع را از آغاز تا سال ۷۳۰هـ. ق / ۱۳۳۸ م در بر می گیرد. مستوفی در دربار ایلخانان به خدمات دولتی اشتغال داشت.

این کتاب، با وجود اینکه حجمش از کتب عمومی دیگر کمتر است. اما اطلاعات جامعی در اختیار خواننده می گذارد. در این کتاب از منابع معتبری همچون، الکامل ابن اثیر، زبده التواریخ جمال الدین ابوالقاسم کاشی، سلجوق نامه ظهیری استفاده شده است. این کتاب در شش باب نوشته شده است که هر بابی نیز شامل چند فصل است. در خصوص سلجوقیان نیز اطلاعاتی در آن وجود دارد که هر چند به صورت خلاصه بیان شده است، اما برای شناخت این دوره رجوع به آن ضروری است.^۱

روضه الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء، اثر محمد بن خاوند شاه مشهور به "میرخواند" منبع مهم دیگر درباره ی موضوع مورد تحقیق می باشد در این کتاب اطلاعاتی درباره سلجوقیان و رابطه آنها با دولت های همجوار وجود دارد. او در کتابش از مطالب جامع التواریخ، سلجوقنامه ظهیری، راحه الصدور راوندی، و اثر عماد الدین اصفهانی استفاده کرده است، اما وی نتوانسته است بین آنها یک ارتباط منطقی بوجود آورد، از این رو وی نیز اشتباهات فضل اله را مرتکب شده است. مثلاً هنگام شرح نبرد قطوان، روایات مربوط به این جنگ را با وقایع نبرد سنجر با غزان مخلوط کرده است.^۲

اثر بعدی، حبیب السیر، نوشته خواجه غیاث الدین مورخ ایرانی است، وی نوه دختری میرخواند، دیگر مورخ نامی ایران می باشد. اثر او که در سه جلد است مشتمل بر موجودات عالم از ابتدای تاریخ

۱- حمدالله مستوفی: تاریخ گزیده، به تصحیح عبدالحسین نوایی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۱، مقدمه. ص. د. ۶

۲- صادقی گندمانی، همان ص ۱۳